

Panna Maria - Bohorodička

Mariologie z pohledu pravoslavné dogmatiky

Autor:

Jaroslav Fogl

Datum:

1. 6. 2007

Obsah

OBSAH.....	2
1. PANNA MARIE – BOHORODIČKA.....	3
1.1. ŘÍMSKOKATOLICKÉ DOGMA O NEPOSKVRNĚNÉM POČETÍ PANNY MARIE OČIMA PRAVOSLAVNÉ TEOLOGIE.....	5
LITERATURA.....	11

1. Panna Marie – Bohorodička¹

- Pravoslávna Cirkev si hlboko ctí osobnosť Panny Márie. Presvedčame sa o tom z našej liturgickej a bohoslužobnej praxe. V pravoslávnej Cirkvi niet takej bohoslužby, na ktorej by sme nevzdávali úctu Márii. Okrem toho máme v Cirkvi aj osobitné bohoslužby, v ktorých vzdávame úctu tejto neobyčajnej žene.
- Pravoslávna Cirkev o Márii učí, že je Bohorodička a navždy Panna (Prisnodeva). Obe tieto pravdy vyplývajú zo Zjavenia. Hľa, Panna počne a porodí Syna a dá mu meno Emanuel, čo znamená: "S nami Boh" (Iz 7, 14; Mt 1, 23). Teda už prorokovi Hospodin o Márii zjavuje, že aj pred Vtelením aj po Vtelení Boha Loga bude a zostane Pannou.
- Prvé, čo nám zvestuje Nový Zákon o Márii, je to, že počala Spasiteľa sveta bez účasti muža. Svedčí o tom rozhovor Márie s archanjelom Gabrielom, ktorý jej priniesol zvesť o počatí. Keď jej archanjel oznámil, že porodí Spasiteľa: "Mária povedala anjelovi: Ako sa to stane, keď ja neznám muža? Načo jej anjel riekol: Svätý Duch zostúpi na teba a moc Najvyššieho ťa zatôni a preto aj to splodené bude sa volať Syn Boží" (Lk 1, 34-35). Potvrdenia o počatí Spasiteľa sveta bez účasti muža sa domáha aj spravodlivý Jozef, ktorý ju chcel prepustiť. Nato sa mu však zjavuje anjel Pánov a zvestuje, že to, čo je vo svätej Panne, "Je počaté od Svätého Ducha" (Mt 1, 20).
- A Narodenie Isusa Christa bolo takéto: Jeho matka Mária bola zasnúbená s Jozefom. No ešte prv ako sa zišli, ukázalo sa, že je tehotná od Svätého Ducha" (Mt 1, 18). Tá skutočnosť, že sa v nej počala ľudská prirodzenosť Loga, si vyžadovala, aby bola pred počatím, v počatí, v rodení i po rodení Pannou. Keďže sa v nej uskutočnilo takéto tajomstvo, nebolo možné, aby aj po ňom nezostala darovaná Bohu, t.j. Panna.
- Ale ju nepoznal, dokiaľ neporodila svojho prvorodeného Syna" (Mt 1, 25), neznamenajú, že ju po Narodení Spasiteľa Jozef poznal. Matúš použitím pojmu "dokiaľ" dal najavo, že Panna aj po Narodení Spasiteľa zostala absolútne nedotknutá. Pojem "dokiaľ" sa vo Svätom Písme nepoužíva na ohraničenie času, alebo obdobia.
- Cirkevnoslovanský pojem "pervenec" v našom preklade "prvorodený", ktorý užíva evanjelista Matúš (1, 25), znamená v našom jazyku "jedináčika", t.j. takého, ktorý sa narodil prvý, ale už potom nemal vlastného brata ani sestru. Čiže grécky pojem "protótokos", rovnako aj cirkevnoslovanský "pervenec" označujú prvorodeného, ale súčasne aj jediného. Podľa niektorých svätých otcov Cirkvi "bratia a sestry Isusa" boli deťmi Jozefa z prvého manželstva

¹ Celá kapitola je výtahom z: BELEJKANIČ, I. *Pravoslávne dogmatické bohoslovie*. s. 147-166.

(sv. Epifanij, sv. Ambróz, sv. Gregor Nisský, sv. Ján Zlatoústý, sv. Cyril Jeruzalemský a i.). Podľa iných svätých otcov boli to deti Márie Kleopovej, príbuznej Bohorodičky.

- Čistota Panny Márie spočívala v úplnej oddanosti Logu a iba v takomto prípade môže Svätý Duch úplne prekonať prírodný zákon rodenia. Kto sa oddáva vášňam, nie je čistý a u tých Svätý Duch nemôže prekonať prírodný spôsob rodenia. Panna Mária však žila v pokore a telesnej čistote, preto aj v sebe mohla počať telo Božieho Loga. Túto úlohu mohla splniť práve preto, že žila v oddanosti Bohu, čistote. Lebo kto sa nesnaží o dosiahnutie čistoty, nemôže byť posvätený Svätým Duchom, lebo Duch nad ním nemá moc. Kto sa však plne oddá Bohu ako starozákonní proroci alebo Panna Mária, toho posväcuje a naplňuje Svätý Duch. Panna Mária bola posvätená a naplnená Svätým Duchom. Veď do nej zostúpil hypostatický Logos a formoval v nej svoju ľudskú prirodzenosť pôsobením Svätého Ducha, ktorý ju očistil od dedičného hriechu, aby Božská Hypostáza neprijala ľudskú prirodzenosť, ktorá by sa nachádzala pod hriechom a prirodzeným zákonom rodenia v bolestiach. Každý, kto sa narodí z človeka, je človek. Aj ten, ktorý sa narodil z Panny Márie, je človek. Avšak Ten, ktorý od nej prijal ľudskú prirodzenosť a s takou sa z nej narodil, je Hypostázou, ktorá nie je odlišná od Božskej Hypostázy. Preto Cirkev vždy vyznávala Pannu Máriu Bohorodičkou, lebo z nej sa narodil sám hypostatický Syn Boží podľa svojej ľudskej prirodzenosti. Prirodzenosť však nikdy nie je bez Hypostázy a Hypostáza, ktorá sa rodí z Panny Márie, je totožná s Hypostázou Božského Loga, ktorý sa Vtelením stal aj Hypostázou ľudskej prirodzenosti.
- Svätý apoštol Pavol v liste ku Galatským kresťanom píše: "Boh poslal Syna svojho Jednorodného, narodeného zo ženy" (Gal 4, 4), preto Cirkev tú, z ktorej sa narodil, právom nazýva Matkou Boha, Bohorodičkou. Tak isto aj v liste k Rimanom napísal: "Christos podľa tela, ktorý je nadovšetko Boh" (Rim 9, 5), a tá, ktorá Ho priviedla na svet, je Jeho Matka, Bohorodička. Popieranie tejto skutočnosti je popieranie samotného Vtelenia Božieho Syna, že Syn Boží sa stal človekom. Neuctievať Pannu Máriu Bohorodičkou znamená negovať Božstvo v Osobe Isusa Christa.
- Svätý Cyril Alexandrijský, ktorý bránil učenie všeobecnej Cirkvi proti nestoriánstvu, nesúhlasil s Nestóriom, lebo ten zastával názor, že v Isusovi Christovi, Bohočloveku, sú dve hypostázy, a hlásal, že Panna Mária je Človekorodička, alebo Christorodička. Svätý Cyril vyhlásil: "Vyznávame, že Ten, ktorý sa narodil z Panny Márie, je dokonalý Boh, preto aj Pannu uctieваме Bohorodičkou" (Scholia de incarnat. Verbum Dei, P. gr. t. 75, col. 1414 BC).
- Proti nesprávne tvrdeniu Nestória vystúpila Cirkev na III. všeobecnom sneme v Efeze, na ktorom vyhlásila, že Pannu Máriu uctieva ako Bohorodičku. V prvom anatematizme je povedané: "Kto popiera, že Emanuel je pravý Boh a z toho popiera Pannu ako Bohorodičku,

lebo z nej sa telesne narodil Logos Boha Otca, ktorý sa stal človekom, telom, nech je anatéma."

- Pravoslávna Cirkev uctieva Pannu Máriu z toho dôvodu, že priniesla svoj vklad ku spaseniu ľudského rodu, a to tým, že ona jediná vyplnila to, čo Boh pôvodne očakával od človeka. Podľa vyjadrenia sv. Nikolaja Kabasilu, ona jediná pokryla všetku ľudskú zlobu a ľudí ukázala ako dôstojných jednoty s Bohom i Zem dôstojnú na prebývanie Boha (Nikolaj Kabasila, u P. Nelasa Božia Matka /Theomitir/, Tri besedy o Matke Božej, Atény 1969, 1974 2.vyd., grécky, str. 180). Tým, že Panna Mária porodila Bohočloveka Christa, Christos sa plne bytostne spojil s Adamovými potomkami.
- Rumunský dogmatista Dumitru Staniloae zaujímavo vysvetľuje túto väzbu: Sú dva počiatky existencie človeka, Boží a ľudský. Boží Syn dal počiatok existencie človeku pri jeho stvorení, a to tak, že mu daroval niečo zo svojho subjektu, čím sa človek stal reálnym subjektom. Neznamená to však, že Boží Syn stráca zo svojho subjektu. Tak isto je to aj pri Vtelení. Boží Syn sám zo seba vytvára osobnú ľudskú prirodzenosť za účasti Panny Márie ako ľudský subjekt. Sám sa rodí ako človek. Toto je jeden spôsob počiatku ľudského subjektu, ktorý sa realizuje Božskou a nie ľudskou iniciatívou. Druhý spôsob počiatku ľudského subjektu je narodenie obyčajným spôsobom, z muža a ženy. Tento spôsob by nesplnil Boží plán, lebo by nemohol človeka priviesť k jednote s Bohom.
- Leontios Byzantský hovorí: "Telo prijíma svoje bytie od Svätého Ducha, Jeho životodarným pôsobením, a od Bohorodičky matériu za svoju substanciu. Logos sa usídlil v chráme, ktorý pripravil Svätý Duch" (Contra Nestor, et Eutych., P.G., 86, 1, col. 1343 A).
- Boží Syn mohol ľudskú prirodzenosť obnoviť len vtedy, ak táto prirodzenosť bola v bytostnom spojení s Adamovými potomkami. Preto netvorí svoju ľudskú prirodzenosť z ničoho, ako na počiatku stvorenia, ale prijíma ju od Panny Márie. Práve v tom spočíva účasť Bohorodičky na spasiteľnom diele, ktoré vykonal Isus Christos.

1.1. *Římskokatolické dogma o neposkvrněném početí Panny Marie očima pravoslavné teologie²*

"Zachovávejme tedy mlčení a nesnažme se dogmatizovat o nejvyšší slávě Matky Boží. Nebud'me nadměrně mnohomluvnými jako gnostici, kteří ve své snaze vyslovit více, než je nutno, - a více, než mohli, - přimísili plevel svých herezí k pšenici křesťanské Tradice. Poslechněme spíše svatého Basila Velikého, který vymezuje to, co náleží do oblasti Tradice, řka, že je to "učení nerozhlášené a nevypravované, uchovávané našimi Oci v mlčení,

² převzato z: <http://www.orthodoxia.cz/srovn/neposkvr.htm>

nepřístupném žádné všetečnosti a tlachavosti, neboť byli zdravě naučeni ochraňovat svatost tajemství mlčením"" (V. Losskij: "Nejsvětější").

Dějiny dogmatu o neposkvrněném početí Panny Marie mají svůj počátek již v 9. století, kdy se touto otázkou začal zabývat Radbert Paschazi-Korvejský. On první začal tvrdit, že Panna Marie nebyla účastna dědičného hříchu. Tuto bezhříšnost však připisoval ne jejímu početí, ale narození.

Ve 12. století se toto učení začalo v některých částech římskokatolické církve - např. v Lyonu, ale i jinde, rozšiřovat. V 15. století bylo svěcení svátku Neposkvrněného početí Panny Marie zavedeno i v Římě a bylo potvrzeno papežem Sixtem IV. Tento papež jako první z papežů zaměřil svoji pozornost na otázku neposkvrněného početí Panny Marie.

Horlivými zastánci učení o neposkvrněném početí Panny Marie byli mniši františkánského řádu. Silným obhájcem byl Duns Scottus, který mu dal i teoretické zdůvodnění. Podle jeho názoru duše Panny Marie byla přímo stvořena Pánem Bohem a nepochází od rodičů přirozenou cestou.

Proti byli kromě pravoslavných křesťanů i někteří římskokatoličtí teologové, např. Bernard Klervoský, Albert Veliký, Tomáš Akvinský a další. V 15. století bylo toto učení předmětem jednání na sněmu v Basileji (r. 1433), jenž je potvrdil a upevnil svátek Neposkvrněného početí Panny Marie. Do té doby existovalo toto učení pouze jako mínění. Až papež Pius IX. je vyhlásil bullou roku 1854 za Bohem zjevenou pravdu a povznesl je na stupeň dogmatu závazného pro každého římského katolíka.

Vyhlášení dogmatu "O neposkvrněném početí Panny Marie" papežem Piem IX. bullou vydanou v roce 1854 se jeví spíše jako výsledek nerovnoměrné míry uctívání Panny Marie v dějinách římskokatolické církve a rozkolísání názorů na její úlohu v díle spásy člověka než korektního zkoumání teologických pravd.

Panna Marie byla na jednu stranu v římskokatolické církvi dlouho opomíjena a v jisté době dokonce každý kněz byl uznáván za většího než ona, když o něm bylo řečeno, že je větší než Panna Maria, neboť **"zatímco ona porodila Krista jen jednou, kněz jeho tělo tvoří při mši několikrát denně..."** (citace autentické dobové římskokatolické formulace pravoslavným biskupem Gorazdem, vyšlo ve sborníku "Z díla", str. 157).

I v samotném římskokatolickém katechismu "Dar víry" se píše: "Mariánská úcta se musí oprostit od nebiblických představ, které z Marie učinily jakousi nadpozemskou bytost, anebo bezmocného,

pasivního, poníženého člověka, ztělesnění odcizené religiozity..." (str. 35). *"Proto si Mariinu odpověď přivlastnila celá církev: 'Staň se mi podle tvého slova.' Bezvýhradná Mariina ochota (stát se Matkou Boží) byla možná jen díky předchozí Boží lásce. Její srdce bylo uchráněno dědičného hříchu, ani trochu nebyla v moci zla, ani v nejmenším nebyla zaměřena sobecky na sebe samu. Maria je vykoupěna prostřednictvím toho, jehož porodila a který zemřel za všechny lidi, i za ni. Dřív, než nastal čas Bůh Marii vyvolil, aby se stala Matkou Jeho Syna. Proto je "milosti plná". Od počátku, od okamžiku jejího početí, ji naplňovala Boží láska a chránila ji před jakýmkoli hříchem"* (římskokatolický katechismus "Dar víry", str. 33).

A "Katechismus katolické církve" hovoří takto stručně, když cituje 2. vatikánský koncil: *"...neposkrvněná Panna, která byla uchráněna od jakékoli poskrvny dědičné viny..."* (str. 252, čl. 966, Praha 1995)

Takto je formulováno (mylné) římskokatolické učení o Panně Marii.

Porovnejme nyní uvedené formulace s pravoslavnou teologickou úvahou zakládající se na tradičním pravoslavném učení o osobě Panny Marie: **"Pravoslavná Církev neuznává takové vyloučení Přesvaté Panny ze všeho ostatního padlého lidstva, takové "privilegium" v podobě zásluh Jejího Syna, jež Ji činí vykoupěnou již před samotným dílem Vykoupení. Neuctíváme Matku Boží nadevše stvoření kvůli privilegii, jež jakoby měla obdržet ve chvíli svého početí rodiči. Byla svatá a čistá od hříchu již v mateřském lůně, nicméně tato svatost Ji ještě nevyčleňuje z ostatního lidstva žijícího před Kristem. Ve chvíli Zvěstování nebyla ve stavu podobném stavu Evy před pádem do hříchu. První Eva, která se stala "matkou všech žijících", přiklonila sluch slovům pokušitele jsouc v rajském stavu, ve stavu nevinného lidství. Druhá Eva, vyvolená za Matku Boží, však slyšela slova anděla jsouc ve stavu padlého lidství. Proto Ji toto jedinečné vyvolení nevyděluje z ostatního lidstva, neodděluje Ji od Jejích prarodičů (Adama a Evy) a lidských příbuzných, svatých nebo hříšných, pro něž představuje vše to nejlepší, co měli."** (V. Losskij: "Nejsvětější").

Učení o nepřítomnosti dědičného hříchu v Panně Marii vyvolávalo v římskokatolické církvi jako další krok nutnost formulovat také učení o jejím neposkrvněném početí, neboť každé normální početí z pozemského otce a pozemské matky s sebou nevyhnutelně nese zátěž Adamova prvotního hříchu.

Římskokatolické učení tedy říká, že byla sice počata z Jáchyma a Anny, ale toto početí prý bylo nadpřirozenou Boží mocí ochráněno od dědičného hříchu. Takové učení však je opět vnitřně nekonzistentní a implikuje řadu dalších závěrů, které se v původní křesťanské víře nevyskytují.

"Římskokatolická teologie (v této souvislosti) hovoří o "předurčení Marie", aby porodila Bohočlověka. Učení o predestinaci (předurčení) pravoslavná teologie v každé oblasti považuje za nepřijatelné z toho důvodu, že antropologie se dívá na člověka jako Bohem stvořenou svobodnou bytost" (*Belejkanič: "Katolícky katechizmus z pohľadu pravoslávnej teológie", str. 49*).

Především je tedy římskokatolickým předpokladem nepřítomnosti dědičného hříchu v Panně Marii otřesen fakt jejího jedinečného svobodného rozhodnutí stát se Matkou Boží, když si ji Bůh vyvolil, jejího "fiat", jež vyslovila při Zvěstování. Ona však nebyla jakousi loutkou, skrze niž by Bůh realizoval své záměry, ale svobodným člověkem, který se mohl přiklonit k Boží vůli, nebo nemusel. Byla v ní stejná svobodná vůle, jako v Adamovi a v každém jiném člověku.

Jejím neposkvrněným početím by dále jaksi bylo znásilněno i celé lidstvo ve své svobodné vůli. Bůh však neznásilňuje lidskou vůli, po celou starozákonní dobu připravoval lidi na přijetí Mesiáše svobodnou cestou. Kdybychom chtěli teoretizovat o Božích záměrech, mohli bychom říci, že chtěl-li by vynechat lidskou vůli a zajistit přitom lidem spásu, vůbec nemusel dopustit Adamův pád anebo mohl lidstvo hned po pádu nadpřirozeně vrátit do původního stavu. Takovou cestou se však Boží vůle neubírá, chce, aby se k němu člověk přidružil svobodně, z lásky a víry.

Boží plán spásy spočíval ve výchově izraelského národa, aby ten vydal čistou ženu, která se stane Matkou Spasitele, avšak ne tím způsobem, že by byla předurčena konkrétní osoba.

Skutečnost, že Panna Marie byla obyčejným člověkem se zátěží dědičného hříchu, podtrhuje její výjimečnou lidskou hodnotu spočívající v tom, že ač tedy byla obyčejným člověkem, vyvarovala se osobního hříchu svou svobodnou vůlí, kterou obrátila k Bohu. Proto si ji Bůh z izraelského lidu vyvolil, aby v ní byl neposkvrněně počat Pán Ježíš Kristus. Dosáhla tak milosti a spásy u Boha jako první z lidí, byla Bohem posvěcena, neboť Ho přijala do svého nitra. Stala se první ze svatých a nezahanbitelnou přímělkyní u Krista jako Jeho Matka.

Proti přijetí římskokatolických mariánských dogmat hovoří i ta skutečnost, že Panna Marie by nepotřebovala spásu z rukou svého Syna, kdyby byla neposkvrněně počata a nelpěl by na ní žádný hřích. Byla by tedy v rajském Evině stavu. Avšak v pravoslavné i v římskokatolické církvi se učí, že Panna Marie byla po svém zesnutí vzata na nebe svým Synem - Pánem Ježíšem Kristem.

Jaký by také byl v tom případě zásadní a zřetelný rozdíl v očích věřících mezi ní a jejím Synem ohledně spásitelského díla? Vždyť i o Kristu se hovoří jako o "novém Adamovi"... A opravdu, v římskokatolické církvi se již občas vyskytují i názory, že by Panna Marie mohla být snad uctívána

jako spoluvykupitelka, a někdy se objevují i takové návrhy považovat ji za jakousi zvláštní čtvrtou osobu ve svaté Trojici.

Další důsledky učení o neposkvrněném početí Panny Marie se vztahují k Osobě Pána Ježíše Krista. Byla-li by Panna Marie počata bez hříchu, pak Ježíš Kristus by již neměl ani z půli stejný původ jako obyčejný člověk: Otcem je Bůh a Matkou by byla neposkvrněně počatá žena bez dědičného hříchu. Tak by od Ní nemohl získat to lidství, které potřebovalo vykoupení. Jeho skutečné lidství mu umožnilo vykonat dílo spásy, vždyť mohl jako Bůh spasit pouze to, co vzal na sebe. **"Božské energie vyzárají Kristovo Božství a pronikají Jeho lidství. Toto lidství je ovšem zbožštěno od prvního okamžiku Vtělení podobně, jako rozžhavené železo se stane ohněm a přece zůstává ve své přirozenosti železem"** (Lossky: *"Dogmatická teologie"*, str. 69). Žil a trpěl jako člověk v padlém světě, **"poznal všechny slabosti, všechna omezení našeho existování kromě destruktivních vášní, závislých na naší svobodě"** (Lossky: *"Dogmatická teologie"*, str. 71). Vzal naše hříchy na sebe a svým utrpením, smrtí a Božským Vzkříšením rozbil moc dědičného hříchu nad člověkem.

Tím, že v důsledku mariánských dogmat v římskokatolické církvi přebírá u věřících do určité míry Kristovu úlohu Panna Marie, jak se to promítá například v růžencové modlitbě k Panně Marii, se Pán Ježíš Kristus římskému katolíku stává jaksi nepřístupnějším a Jeho dílo spásy člověka zamlženějším. Další příčinou se jeví i problém filioque ve Vyznání víry římskokatolické církve.

Nahlédneme-li do jednoho z vrcholných děl pravoslavné teologie o Přesvaté Bohorodici, stati s názvem "Nejsvětější" od V. Losského, můžeme s pomocí jeho přesného teologického myšlení zakotvit hlouběji, než jsme byli na počátku naší cesty:

"Syn Boží proto sestoupil s nebes a skrze Přesvatou Pannu se stal Člověkem, aby se lidé mohli povznášet ke zbožštění blahodatí (milostí) Ducha Svatého." "Být skrze blahodat' tím, čím je Bůh skrze přirozenost" (sv. Athanasios Alexandrijský) - hle, toť nejvyšší povolání stvořených bytostí, ten nejvyšší cíl, po němž touží děti Církve na zemi v dějinném budování Církve. Toto uskutečnění je již dokončeno v Božské Osobě Krista, Hlavě Církve, který vstal z mrtvých a vystoupil na nebesa. Jestliže Boží Matka opravdu mohla uskutečnit ve své stvořené lidské osobě tu svatost, která odpovídala Její jedinečné úloze, nemohla zde na zemi nedosáhnout skrze blahodat' všeho toho, čím Její Syn byl podle své Božské přirozenosti. A je-li tomu tak, pak dějinné budování Církve a světa již bylo dovršeno nejen v nestvořené Osobě Syna Božího, ale i ve stvořené osobě Jeho Matky. Kvůli tomu **svatý Řehoř Palama nazývá Boží Matku "předělem mezi stvořeným a nestvořeným"**.

Vedle nestvořené Božské Hypostáze/Hypostáze - osoba (používá se pro předvěčné Osoby Božské Trojice i pro lidskou osobu v nejobecnějším slova smyslu)./ stojí lidská zbožštěná Hypostáze.

Protože Nejsvětější (Bohorodice) uskutečnila svatost Církve, tj. celou svatost dostupnou stvořené bytosti, jedná se tedy nyní již o jiný přechod - od světa budování k věčnosti osmého dne, od Církve ke Království Božímu. Je to konečná sláva Matky Boží, eschaton uskutečněný ve stvořené bytosti ještě před koncem světa, který Ji už nyní staví nad smrt, vzkříšení a Strašný soud. Ona sdílí a uděluje slávu svého Syna, kraluje spolu s Ním a společně s Ním řídí osudy Církve a světa, utvářející se a tříbící se v čase, Ona se přimlouvá za všechny před Tím, kdo přijde soudit živé i mrtvé."

1.1.1.1. Literatura:

- Aleš, Belejkanič: Pohľady do dejín pravoslávnej dogmatickej teológie,
- Prešov 1989
- Belejkanič: Katolícky katechizmus z pohľadu pravoslávnej
- teológie, Prešov 1998
- Dar víry: Praha 1994
- Katolícky katechizmus: Praha 1995
- Kernaševič: Zrovnávacie bohoslovie a sektológia, Prešov 1974
- Pružinský: Učenie sv. Atanasia Alexandrijského, Patrológia II, Prešov
- V. Lossky: Dogmatická teologie, Praha 1994
- V. Losskij: Nejsvětější, Praha 2002

Literatura

- BELEJKANIČ, I. *Pravoslávne dogmatické bohoslovie I.* Prešov: Pravoslávna bohoslovecká fakulta. ISBN 80-7097-314-5
- <http://www.orthodoxia.cz/srovn/neposkvr.htm>

